

ISSN 2078-2128

НАУКОВИЙ ВІСНИК

МИКОЛАЇВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

№ 2 (18)
листопад 2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

НАУКОВИЙ ВІСНИК

*МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО*

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

№ 2 (18)

листопад 2017

Внесено до Переліку фахових видань України
(наказ МОН України від 12.05.2015 № 528)

Миколаїв
МНУ імені В. О. Сухомлинського
2017

Рекомендовано до друку рішенням наукової ради
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
(протокол № 11 від 23 листопада 2017 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Валерій БУДАК
Ірина САВЕНКОВА

академік НАПН України, доктор технічних наук, професор, голова редакційної колегії;
доктор психологічних наук, доцент, головний редактор.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Тамара ГОВОРУН
Нігора ХАЗРАТОВА
Михайло ТОМЧУК

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України;

доктор психологічних наук, професор кафедри психології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського;

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та розвитку особистості Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників;

Людмила СЕРДЮК

доктор психологічних наук, доцент, завідувач лабораторії психології особистості імені П. Р. Чамати Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України;

Юрій ШВАЛБ

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Микола ДІДУХ

доктор психологічних наук, доцент кафедри психології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського;

Яків КОЛОМІНСЬКИЙ

доктор психологічних наук, професор кафедри вікової і педагогічної психології Закладу освіти «Білоруський державний педагогічний університет імені Максима Танка» (Республіка Білорусь);

Ольга АЙМАГАНБЕТОВА

доктор психологічних наук, професор кафедри загальної й етнічної психології Казахського національного університету імені аль-Фарабі (Казахстан);

Надія САРАЄВА

доктор психологічних наук, професор кафедри теоретичної і прикладної психології Забайкальського державного гуманітарно-педагогічного університету (Російська Федерація);

Віктор ПАНОВ

доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент РАО, завідувач лабораторії екопсихології розвитку Федерального державного бюджетного наукового закладу «Психологічний інститут Російської академії освіти» (Російська Федерація);

БЕАТА АННА ЗЕМБА

доктор гуманітарних наук у галузі опікунської та соціальної педагогіки, ад'юнкт кафедри соціальної педагогіки Жешувського університету (Республіка Польща);

УРСУЛА ГРУЦА-МОНСІК

доктор педагогічних наук, професор Інституту Педагогіки Жешувського університету (Республіка Польща).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Жанна ВІРНА

доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Олена МАМІЧЕВА

доктор психологічних наук, професор, декан факультету спеціальної освіти Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет».

Н 34 **Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки** : збірник наукових праць / за ред. Ірини Савенкової. — № 2 (18), листопад 2017. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. — 226 с.

ISSN 2078-2128

У збірнику наукових праць опубліковано статті з актуальних проблем психологічної науки. Зокрема, акцентовано увагу на професійному зростанні майбутніх практичних психологів, психічному стані особистості в умовах надзвичайних ситуацій, історичній психології, психології дітей тощо.

Видання адресоване науковцям, практичним психологам, викладачам, студентам вищих навчальних закладів, а також тим, хто цікавиться розвитком психологічної науки.

УДК 159.9
ББК 88

Оксана КУЗНЕЦОВА	Результати розробки методики діагностики динамічних та якісних параметрів інноваційності.....	118
Дмитро ЛАРІН	Психологічний аналіз впливу теологічного навчання у формуванні релігійного світогляду протестантів	124
Ірина ЛИТВИНЕНКО, Ігор ХОТЕНОВ	До питання підготовки майбутніх психологів системи освіти до роботи з молодими школярами із Сходу України	128
Любов ЛОХВИЦЬКА	Психологічна парадигма етапів морального виховання дошкільників	134
Тетяна МАЛАНЬІНА	Соціальні почуття в контексті психологічного благополуччя студентів	142
Александра МАТУТИНА, Алина СМОЛЯНЕЦ	Проблема сенсорного насичення дітей-аутистів	147
Марина ПЛАХТІЙ, Яна КУРАЛОВА	Психологічні та фізіологічні особливості розвитку дітей з розладами аутичного спектру	152
Вадим ПОДОРЖНИЙ	Старість як психологічний феномен	157
Олена ПРОСКУРНЯК	Вихідні теоретичні позиції розробки концепції діагностики та формування комунікативної діяльності підлітків з порушеннями інтелекту.....	163
Аліна РЕПКА	Практична реалізація алгоритму-схеми у підготовці педагогів-психологів до роботи з дітьми молодшого шкільного віку в ситуації непопулярності у школі	170
Наталя РОЖАНСЬКА	Уявлення про ідеального викладача студентів ВНЗ міста Миколаєва	175
Микола САВРАСОВ	Дослідження психологічних проблем місця та ролі пам'яті у структурі творчого процесу.....	181
Камалія САЛАМОВА, Севиндж КЕРИМОВА	Роль національно-духовних цінностей в процесі формування сім'ї.....	186
Олена СОРОКІНА	Вплив рефлексії на професійне становлення студентів-психологів	190
Дмитро СОФІАН	Теоретичні засади психологічної готовності військовослужбовців-кінологів до професійної діяльності	194
Тетяна ЦИГАНЧУК	Емоційний інтелект в структурі стресостійкості студентів	200
Юрій ЧЕРНОЖУК	Особливості самоєфективності осіб з різним типом емоційності	205
Олена ШТЕПА	Тренди ресурсного дискурсу особистісного самоздійснення	210
Марія ЯЦЮК	Вплив бойового стресу на психоемоційне благополуччя військовослужбовця	216
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	224

УДК 378:159.923.2

ОЛЕНА СОРОКІНА

м. Київ

o.sorokina@kubg.edu.ua

ВПЛИВ РЕФЛЕКСІЇ НА ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

У статті подано аналіз розвитку професійної рефлексії у студентів-майбутніх психологів як особистісного утворення. Проаналізовано зміст цього феномена та динаміку його формування на початковому етапі професіоналізації студентів. У процесі дослідження використано методи вивчення наукових джерел та контент-аналіз продуктів діяльності студентів (есе). Результати емпіричного дослідження засвідчили важливу роль рефлексії у професійному становленні майбутніх психологів. Виявлено психологічні умови, що сприяють розвитку рефлексивних вмінь під час фахової підготовки у вищому навчальному закладі.

Ключові слова: професійна рефлексія, особова рефлексія, майбутні психологи, професійне становлення.

Запровадження особистісно орієнтованої парадигми вищої освіти цілком відповідає специфіці підготовки студентів соціономічних напрямів, коли безпосереднім засобом професійної діяльності постає особистість фахівця. В першу чергу це стосується майбутніх психологів. Це пов'язано з тим, що саме дана категорія студентів характеризується значним прагненням до саморозуміння як одним із мотивів професійного розвитку їхньої особистості. Окрім того, майбутні психологи, порівняно зі студентами інших спеціальностей, більше спрямовані на розвиток рефлексії, активне цілепокладання та саморегуляцію своєї поведінки, які, на наш погляд, є не тільки професійно важливими якостями та вміннями, але й механізмами інтеграції особистісних компонентів професійного самовизначення. Отже, проблема професійного самовизначення майбутніх психологів є актуальною для них самих.

У той же час, дослідники здебільшого вказують на те, що виконання професійної діяльності в сучасних умовах неможливо без чітко позначеної рефлексії, навиків якої повинні формуватися ще на ранніх етапах навчання у виші. Це підтверджує той факт, що у кожній характеристиці професіонала наявні рефлексивні компоненти. Особливий інтерес викликає феномен професійної рефлексії та її зв'язок із подальшою професіоналізацією фахівців.

Аналіз досліджень і публікацій засвідчує, що рефлексія глибоко і всебічно досліджена в філософії (М. К. Мамардашвілі, Е. В. Ільєнков),

визнана усталеним поняттям в психології (С. Л. Рубінштейн, А. О. Деркач), педагогіці (Г. П. Щедровицький, Е. Ф. Зеєр), та інших гуманітарних науках. Поняття рефлексії широко досліджується в акмеології при розгляді поняття професіоналізму та компетентності. В акмеології сформувалося поняття рефлексивної компетентності, яка розглядається з методологічних основ (О. С. Анісімов) і з позицій рефлексивної психології (І. М. Семенов, С. Ю. Степанов) як метакомпетентність, що сприяє адекватному розвитку всіх інших видів професійної компетентності. Слід зазначити, що в більшості психолого-педагогічних досліджень рефлексія виступає як один з елементів компетентності або фактор її розвитку [4]. Модель, запропонована Н. В. Кузьміною, включає рефлексію як самостійний елемент професійної компетентності; при цьому інші елементи вимагають знання механізмів рефлексії. Це означає, що остання, з одного боку, є системоутворюючим фактором формування професійної компетентності і, з іншого, входить в її структуру [3]. Тому одним із завдань професійної підготовки, крім передачі знань і умінь, має стати формування особистості професіонала, його професійної мотивації, які згодом визначають розвиток професійної рефлексії. Професійна рефлексія є необхідним компонентом професійної освіти й розвитку особистості в цілому.

Відсутність загальноприйнятої дефініції рефлексії значно ускладнює розробку послідовної навчальної технології формування

рефлексивних вмінь у студентів-майбутніх психологів. Метою статті є висвітлення та аналіз результатів емпіричного дослідження рівня здатності до рефлексії у студентів-майбутніх психологів та пошук ефективних засобів її формування.

У процесі експериментального дослідження студентам, після проходження різних видів тренінгів, навчальних та виробничих практик пропонувалося написати твір (есе, самозвіт), в якому були відображені такі аспекти: аналіз власних здібностей (рівень інтелектуального розвитку, комунікативні навички) і психологічних знань, отриманих в процесі навчання (знання з теоретичних та прикладних галузей психології), визначення власних можливостей і уявлення про свою майбутню професійну діяльність. Методом обробки текстів творів став контент-аналіз як метод якісно-кількісного аналізу змісту документів з метою виявлення різних фактів і тенденцій, відображених в цих документах. В якості документів виступили твори студентів. Досліджувані – студенти денної форми навчання спеціальності «Психологія» та «Практична психологія»: 103 особи першого курсу, 111 осіб III курсу. Серед опитаних було 84% осіб жіночої статі. Середній вік становив 18,2 роки.

Студенти на 1 курсі розуміють, що знань щодо психології у них мало і недостатньо («не здогадувалась, скільки містить у собі психологія»). Найголовніше, студенти розуміють, що необхідно «більше читати» і глибше вивчати дисципліни, які проходять в рамках навчання. Починаючи вже з першого курсу руйнуються обмежені уявлення про психологію як професію і психолога зокрема [8]. Активно відбувається знайомство з психодігностичним інструментарієм, який студент застосовує в першу чергу до себе, необхідність інтерпретації отриманих даних, перші спроби спостереження за собою та іншими людьми через призму психологічних знань – все це спонукає до розвитку рефлексивних умінь.

Поступово в процесі навчання відбуваються зміни в поглядах на професію психолога і у власному розумінні себе в даній професії через рефлексію своїх успіхів та невдач.

Описуючи своє власне майбутнє студенти третього курсу глибше розуміють сенс роботи психолога, знають конкретні види психологічної діяльності. І якщо на першому курсі невизначеність пов'язана з необізнаністю у професії, то на третьому курсі виявляються побоювання щодо невідповідності своїх особистісних рис професії чи взагалі, розчарування в психології. Невелика частина студентів, враховуючи власні схильності і здібності, визначається із сферою професійної діяльності (робота з дітьми, клінічна психологія, консультативна робота). Але переважна більшість третьокурсників висловлює занепокоєння через невизначеність майбутньої професійної діяльності. Така ситуація спостерігається у студентів, які або випадково потрапили на цю спеціальність і використовують навчання як час для роздумів, або таких, які вважають отримання диплому психолога лише першим кроком свого професійного становлення. Але частіше такі вагання щодо правильності вибору професії виникають після відвідування практик, де студенти стикаються з важкими групами клієнтів: дітьми з особливими потребами або вадами психічного розвитку, споживачами психоактивних речовин, мешканцями інтернатів для осіб похилого віку, жертвами насильства та ін. Студенти, які проходять практику у загальноосвітніх шкільних закладах зазначають, що складно працювати з батьками і з педагогічним колективом (вчителями у віці після 40 років), вказують на значні обмеження ініціативи шкільних психологів через вимоги субординації та надмірну завантаженість непрофесійними справами. Наші дані підтверджують існування кризи професійної апробації, яка є характерною саме для студентів-третьокурсників [7]. Ці студенти вже більш практико-орієнтовані («треба більше практикуватися»; «необхідно відвідувати тренінги») і розуміють, що на даному етапі навчання необхідно знання перетворювати на вміння і навички. Студенти дорікають на переважанні репродуктивних методів навчання.

У цілому висловлювання третьокурсників характеризуються більшою цілісністю, виваженим аналізом ставлення до результатів власної діяльності і диференційованістю

в порівнянні з першокурсниками. У вибірці третьокурсників сформована здатність відокремлювати успішність чи неуспішність у певній діяльності від оцінки себе як особистості. Студенти демонструють прагнення до саморозвитку як більш осмислене і усвідомлене: вони рефлексивні по відношенню до своєї діяльності і активні в аналізі своїх почуттів і досвіду.

Якщо на початковому етапі навчання у першокурсників спостерігається орієнтація на ідеалізацію професії психолога, то на третьому курсі вираженими стають альтруїстичні компоненти, пов'язані з усвідомленою потребою в допомозі людям. Але оцінюючи складність, відповідальність роботи, особистісні ресурси, які використовує психолог у свої професійній діяльності, студенти висловлюють думку про невідповідне матеріальне винагородження.

Аналізуючи процес формування рефлексії І. Й. Гуткіна вказує, що сенситивним періодом є підлітковий вік [2]. Юнацький вік, на який припадає навчально-професійна діяльність студентів, є сприятливим для формування саме професійної рефлексії. Наші дослідження не узгоджуються з думкою Резван О. О., що на молодших курсах студенти набувають особистісної рефлексивної позиції, а на старших курсах професійно-рефлексивної [5, 206]. М. Р. Гінзбург вважає, що професійне самовизначення включене в особистісне і наголошує на зв'язку ціннісно-сміслових та просторово-часових його аспектів [1].

На наш погляд, ці процеси дуже тісно пов'язані, особливо у студентів, які відповідально та виважено поставилися до вибору своєї майбутньої професії. Досліджуючи власні психічні властивості, студенти постійно приміряють їх до діяльності психолога. Такі студенти особливо чутливі і іноді занадто критичні до власних рис, які на їх думку не відповідають образу справжнього психолога. До таких рис вони відносять надмірну емоційну вразливість, низьку стресостійкість, поганий самоконтроль, недостатній рівень абстрактно-логічного мислення, обмежений словниковий запас, нестачу комунікативних вмінь. Переважна більшість студентів визнає необ-

хідність кропіткої самостійної роботи та усвідомлює потребу у саморозвитку задля підвищення своєї професійної компетентності.

З огляду на важливість формування рефлексивної компетентності постає питання пошуку ефективних засобів її розвитку. Існують певні теоретичні доробки щодо структури та методів опанування рефлексією (Н. Г. Алексєєв, О. С. Анісімов, І. С. Ладенко), які складають основу методологічних засад рефлексивного мислення. Узагальнюючи попередні дослідження Кучеренко Н. Є. наводить педагогічні умови, які сприятимуть розвитку рефлексії серед них є створення рефлексивного середовища з притаманними йому ознаками (розвивальна співтворчість, суб'єктна паритетність, полілогічність самовизначення та ін.); активація міжсуб'єктних відносин між учасниками рефлексивної діяльності, актуалізація рефлексивності самого педагога а також використання спеціальних освітніх програм [4]. Але аналіз джерел засвідчує, що у переважній більшості формування в студентів рефлексивних умінь в процесі фахової підготовки здійснюється викладачами емпірично. Цікавими, на нашу думку, виявилися доробки В. Я. Ляудіс, яка пропонує в процесі викладання психології використовувати низку спеціальних рефлексивних завдань, які забезпечують перехід до метапізнавальної діяльності, до усвідомленого самостійного пошуку студентами власних прийомів розв'язання проблемних ситуацій. Завдання дозволяють студентам освоїти рефлексивні процедури по відношенню до власних психічних процесів та станів, навчитися створювати письмові тексти відшукувати способи міжособистісної взаємодії і спілкування в ході спільного вирішення завдань [5]. Останній навик є дуже важливим при роботі у міждисциплінарних командах та у співпраці з фахівцями суміжних галузей, які разом із психологами здійснюють профілактичну або реабілітаційну діяльність.

В умовах розв'язання навчальних рефлексивних завдань студент ставиться перед необхідністю усвідомлення і виділення власних способів когнітивних процесів і свідомої розробки когнітивних стратегій у всіх типах проблем. Іншими словами, в цій ситуації

студенти освоюють нову особистісну позицію, пов'язану зі зміною установки, – від установки освоєння предметного знання до установки на виявлення способів власної розумової діяльності [5, с. 44].

Ми поділяємо точку зору В. Я. Ляудіс щодо важливості розвитку у студентів розвинутих навичок письмового мовлення. Це не тільки засіб інтеріоризації дій, а й активний творчий процес екстеріоризації. Виконання завдань у письмовій формі (есе, інтерпретація результатів психодіагностичних методик, звіти щодо проходження практик, аналіз художніх творів, кінофільмів та ін.) спочатку викликає у студентів серйозні труднощі: не у всіх є навик самостійного розгорнутого та змістовного письмового мовлення. Наше дослідження це переконливо засвідчило. Необхідність вербалізації неусвідомлюваних дій та переживань сприяє розвитку рефлексії, дисциплінує мислення, привчає студента до послідовності і аргументованості міркувань. Таке письмове мовлення, вважала В. Я. Ляудіс, правильніше було б інтерпретувати не як прагматичний операціонально-технічний засіб засвоєння знань, але як спосіб універсалізації індивідуальної свідомості і досвіду особистості. Саме в цій функції письмове мовлення перебудовує простір розвитку особистості, змінюючи тим самим і її можливість засвоєння знань [8, 7].

Таким чином, професійне самовизначення студентської молоді являє собою самоорганізований динамічний процес, в якому розвиток рефлексивних умінь є невід'ємною складовою. Активний розвиток рефлексії відбувається разом із трансформацією уявлень про психологію як науку і діяльність психолога як фахівця. Розвиток особистісної та професійної рефлексії тісно пов'язані між собою в процесі навчання. Саме через співвіднесення і самооцінку наявних особистісних рис з вимогами до професіонала відбувається кристалізація професійних уподобань та ін-

тересів після проходження практик або залучення до волонтерської діяльності. Здійснюється професійне самовизначення на перетині особистісних можливостей й прагнень та професійних вимог, результатом якого буде узгоджена професійна «Я-концепція». Крім того, процес розвитку рефлексії сприяє формуванню особистісної зрілості студента, готової до цілеспрямованої та інтелектуально складної роботи щодо самоспостереження та самоаналізу.

Сьогодні бракує ефективної технології розвитку рефлексивних умінь для студентів соціономічних напрямів підготовки. Саме у цій сфері ми вбачаємо подальший шлях досліджень.

Список використаних джерел

1. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. — 1994. — № 3. — С. 43—52.
2. Гуткина Н. И. Личностная рефлексия в подростковом возрасте: дисс. ... канд. пс. наук: 19.00.07 / Н. И. Гуткина. — М., 1983. — 24 с.
3. Кузьмина Н. В. Акмеология: пути достижения вершин профессионализма / Н. В. Кузьмина. — М.: Рос. акад. управления, 1993. — 73 с.
4. Кучеренко Є. В. Розвиток професійного самовизначення у майбутніх психологів: інтеграційно-діяльнісний підхід / Є. В. Кучеренко // Вісн. післядипломної освіти: зб. наук. пр. / Ун-т менедж. освіти НАПН України; редкол.: О. Л. Онуфрієва [та ін.]. — Вип. 1 (14), ч. 2: Психологія / голов. ред. В. В. Олійник. — 2010. — С. 208—216.
5. Ляудис В. Я. Методика преподавания психологии: учебное пособие / В. Я. Ляудис. — М.: УМК «Психология», 2003. — 192 с.
6. Резван О. О. Етапи формування професійної рефлексії майбутніх учителів у процесі навчання у ВНЗ / О. О. Резван // Зб. наук. пр. «Педагогіка та психологія». — Харків, 2016. — Вип. 54. — С. 204—211.
7. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А. Кризис профессионального обучения как основа эмоционального выгорания студентов / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук // Педагогическая освіта: теорія і практика — К.: Едельвейс, 2017. — С. 77—81.
8. Сорокіна О. А. Зміст уявлень студентів психологів про специфіку майбутньої професійної діяльності / О. А. Сорокіна // Педагогічний процес: теорія і практика — К.: Едельвейс, 2016. — С. 62—65.
9. Хозиев В. Б. Сборник задач по психологии: Учебное пособие. — Второе издание. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. — 224 с.

OLENA SOROKINA
Kiev

THE INFLUENCE OF REFLECTION IN PROFESSIONAL BECOMING OF STUDENTS-PSYCHOLOGISTS

The article presents an analysis of professional reflection of future psychologists' students as a personal-ity characteristic. The content of this phenomenon and the dynamics of its formation on the initial stage of

professional training of students are analyzed. The work is based on the method of the scientific study of sources and content analysis of the students' products (essay). The results of the empirical research showed the important role of a reflection of future psychologists' students. Psychological conditions that promote development of reflexive skills during professional education are revealed.

Key words: professional reflection, personal reflection, students, future psychologists, professional becoming.

ЕЛЕНА СОРОКИНА

г. Киев

ВЛИЯНИЕ РЕФЛЕКСИИ НА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ СТАНОВЛЕНИЕ СТУДЕНТОВ- ПСИХОЛОГОВ

В статье представлен анализ развития профессиональной рефлексии у студентов-будущих психологов как личностного образования. Проанализировано содержание этого феномена и динамику его формирования на начальном этапе профессионализации студентов. В процессе исследования использованы методы изучения научных источников и контент-анализ продуктов деятельности студентов (эссе). Результаты эмпирического исследования показали важную роль рефлексии в профессиональном становлении будущих психологов. Выявлены психологические условия, способствующие развитию рефлексивных умений во время профессиональной подготовки в вузе.

Ключевые слова: профессиональная рефлексия, личная рефлексия, будущие психологи, профессиональное становление.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.2017